

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2023

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ra swivutiso ri na tipheji ta 11.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ra swivutiso ri avanyisiwile hi swiyenge SWINHARHU:

XIYENGGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGGE XA B: Nkomiso	(10)
XIYENGGE XA C: Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi	(30)
2. Hlaya switsundzuxo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Khwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
6. Nombora tinhlamulo himfanelo tanihilaha ti nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
7. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo yin'wana na yin'wana.
8. Tekela enhlokweni mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
9. Ndzinganyeto wa maavelo ya nkarhi:

XIYENGGE XA A: Timinete ta 50	
XIYENGGE XA B: Timinete ta 30	
XIYENGGE XA C: Timinete ta 40	
10. Tsala swi basa no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A, u langutisa na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A**KU TIRHISA GEZI HI KU SIYERISANA SWA ONHA**

1	Tanihleswi hi swi tivaka, ku tirhisa gezi hi ku siyerisana ku ta tshama ku ri kona eAfrika-Dzonga. Mhaka yo biha hi ku tirhisa gezi hi ku siyerisana hileswi ku vaka na ku xaniseka lokukulu eka tindhawu to hambanahambana to fana na le swibedhlele, eswikolweni, eswitichini swa maphorisa, etifemeni, etimayini, emagondzweni na tin'wana. Ikonomi ya tiko yi kumeka yi ri ekhombyeni lerikulu hikokwalaho ka ku va ESKOM yi tumbuluxile ku siyerisana loku. Vanhu va khomile nyarhi hi timhondzo hikuva migingiriko yo tala ya siku leyi va yi endlaka a yi koteki loko gezi ri nga ri kona.	5
2	Vutomi a byi kona handle ko tirhisa thekinoloji masiku lawa. Switirhisiwa swa thekinoloji swo fana na tiselulafoni, tikhomphyuta, tithelevhixini na swin'wana swo tala a swi koti ku tirha handle ka gezi. Netiweke eka switirhisiwa leswi ya lahleka loko gezi ri nga ri kona. Tinhlengeletano tin'wana na tona a ti swi koti ku ya emahlweni. Nkarhi lowu swilo swa nkoka a swi fanele ku va swi endlwile hi wona wa lahleka. Vadyondzi lava tirhisaka tithebulete leti mfumo wu va nyikeke leswaku va kota ku ti tirhisa eka tidyondzo ta vona va tsandzeka ku dyondza hi ku hetiseka. Hi minkarhi ya swikambelo vadyondzi lava dyondzaka tidyondzo to fana na 'CAT' va va na ntshikelelo wa miehleketo hi ku ehleketa leswaku swi nga endleka gezi ri tsemeka va nga si heta ku tsala.	10
15
3	Mabindzu yo tala ya tsandzeka ku fikelela ku navela ka wona hikuva vaxavi a va swi koti ku xava loko gezi ri fambile. Leswi swi vanga leswaku vanhu va heleriwa hi mintirho. Hitlhelo swi vanga ku xaniseka lokukulu emindyangwini yo tala. Ku pfumaleka ka gezi eka minkarhi yin'wana swi endla leswaku mabindzu lama tirhisaka inthanete ma tsandzeka ku tihlanganisa na man'wana hi tiimeyili na tin'wana tinxaka ta vutihlanganisi hambi ku ri ku xavisela makhasimende ya wona hi tindlela to tirhisa makhadi ya le banki. Mabindzu lawa ya xavisaka swakudya leswi vupfeke ya khumbeka ku tlula mpimo hikuva ya tirhisa gezi ku sweka.	20
25
4	Michini yo tala yo chela no humesa mali a yi tirhi loko gezi ri fambile. Leswi swi vangela vaxavi ku xaniseka hi ku va va tsandzeka ku teka na ku veka mali. Va boheka ku ya emadorobeni na le timolo laha va swi tivaka leswaku gezi ri kona hi nkarhi wolowo ku ya xava na ku endla leswi va swi lavaka. Ku pfariwa ka mabindzu man'wana hi nkarhi lowu gezi ri tsemekeke swi kavanyeta vaxavi na ku vanga ku lahlekeriwa lokukulu eka mabindzu lawa. Ku tinyiketela ka vatirhi emintirhweni ka kavanyeteka hi ku siyerisana loku nga kona ka gezi. Leswi swi vanga vulolo na ku heta matimba eka vatirhi. Vatirhi vo tala va yimisiwa emintirhweni kasi na mabindzu yo tala ya pfariwa hikokwalaho ka xiyimo lexi.	30
35

- 5 Hambileswi nongonoko wa mafambelo ya gezi wu nyikiwaka vanhu siku na siku, minkarhi yin'wana gezi ra famba handle ko landzelela nongonoko lowu vanhu va nga na wona. Leswi swi kavanyeta vanhu eka leswi a va swi kunguhatile na ku onhakeriwa hi swilo swo tala swa nkoka. Switirhisiwa swo fana na swigwitsirisi, 40
tithelevhixini, switofu na michini yo hlantswa na swin'wana swi tala ku tshwa loko gezi ri vuya. Leswi swi vangela vanhu ku tshamela ku xava switirhisiwa swintshwa. Mirhi leyi vekiwaka endzeni ka swigwitsirisi a yi tirhi himfanelo loko swigwitsirisi swi pfa swi timeka hikokwalaho ka ku famba ka gezi. Emadorobeni lamakulu ku tshama ku ri na ntlimbano wa mimovha hikuva tirhoboti leti kotaka 45
ku lawula mafambelo ya mimovha ti va ti nga tirhi. Makhombo yo tala ya mimovha na ku chayisiwa ka maphorisa ya swa le magondzweni lama ringetaka ku lawula mafambelo ya mimovha ya humelela.
- 6 Vukhamba byi tinyika matimba emindyangwini na le ka mabindzu hi nkarhi lowu gezi ri vaka ri fambile hikuva swigevenga swa swi tiva leswaku tikhamera na 50
tialamu swi va swi nga tirhi kutani swi kota ku tiphina hi ku yiva handle ko kavanyetiwa hi switirhisiwa leswi. Eswibedhlele madokodela ma tsandzeka ku endla vuhandzuri eka vavabyi. Vavabyi na vatirhi va le swibedhlele va xaniseka loko gezi ri fambile hikuva michini leyi va yi tirhisaka a yi tirhi himfanelo. Ku kavanyeteka loku ku endla leswaku humba yi olela nkuma nkarhi wu nga si fika 55
eka van'wana vavabyi. Sweswi vaakatiko va vekile ku tshemba ka vona eka mfumo hikuva Phuresidente wa tiko u tshembisile leswaku u ta nghenelela ku ringeta ku pfuneta eka xiphiqo lexi nga kona.

[Xitshuriwa lexi xi hundzuluxeriwile xi huma eka webusayiti ya <http://blog.sweepssouth.com>]

NA

XITSHURIWA XA B

[Xifaniso xi huma ekawebusayiti ya www.stockfoto.com]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Hi ku ya hi xitshuriwa lexi, hi tihi tindhawu leti xanisekaka hikokwalaho ka ku siyerisana loku nga kona ka gezi? Boxa TIMBIRHI ntsena. (2)
- 1.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku tirhisa gezi hi ku siyerisana swi na xiave lexikulu eka ku ... ikhonomi ya tiko. (1)
- A wisa
B yimisa
C kurisa
D yirisa
- 1.3 Boxa vito ra khampani leyi lawulaka timhaka ta mafambiselo ya gezi laha tikweni. (1)
- 1.4 Hi kwihi ku yelana loku nga kona exikarhi ka nhlokomhaka na hungu ra xitshuriwa lexi? (2)
- 1.5 Ku ya hi xitshuriwa xa A, hlamusela leswi landzelaka hi marito ya wena n'wini.
- 1.5.1 Vanhu va khomile nyarhi hi timhondzo. (2)
- 1.5.2 Humba yi olela nkuma. (2)

- 1.6 Hi wihi nkoka wa ku va vanhu va nyikiwa nongonoko wa mafambelo ya gezi? (2)
- 1.7 Xana u dyondzile yini hi mafambelo lama nga kona ya gezi laha tikweni? (2)
- 1.8 Hi yihi mhaka leyi mutsari a lemukisaka vahlayi yona eka xitshuriwa lexi? (2)
- 1.9 U nga vula yini ehenhla ka ku va Phuresidente wa Afrika-Dzonga a kunguhatile ku nghenelela eka timhaka ta mafambiselo ya gezi? (2)
- 1.10 U nga va tsundzuxa yini lava tirhaka eka xiyenge xa mafambiselo ya gezi mayelana na ku xaniseka loku vavabyi va hlanganaka na kona eswibedhlele? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.11 Hi rihi hungunkulu leri humelerisiwaka hi XITSHURIWA XA B? (2)
- 1.12 Leswi kombisiweke eka XITSHURIWA XA B swi ku tisela yini emiehleketweni? (2)
- 1.13 U titwa njhani hi leswi humelelaka eka XITSHURIWA XA B? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

SWIVUTISO: SWITSHURIWA SWA A NA B

- 1.14 Hi kwihi ku yelana loku nga kona eka leswi humelerisiwaka hi XITSHURIWA XA A na XA B? (2)
- 1.15 Hi ku ya hi hungu, kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka XITSHURIWA XA A na XA B. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya xitshuriwa xa C kutani u tsala nkomiso hi marito lama nga hundziki **90** u kombisa **leswi munhu a nga swi endlaka leswaku a tiphina hi minkarhi ya tiholideyi**. Nkomiso wa wena wu fanele wu va hi xivumbeko xa ndzimana wu tlhela wu katsa timhakankulu ta nkombo (7).

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

1. Tirhisa swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
2. A wu FANELANGI ku tsala nhlokomhaka eka nkomiso wa wena.
3. Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C

LESWI MUNHU A NGA SWI ENDLAKA LESWAKU A TIPHINA HI MINKARHI YA TIHOLIDEYI

Munhu u fanele ku wisa leswaku a ta kuma matimba mantshwa yo tlhelela entirhweni a ya tirha hi nkinkhi. Switirhisiwa swa xithekinoloji swi kavanyeta vanhu kutani swi endlaka leswaku va nga wisi hi ku hetiseka hikokwalaho ka vutihlanganisi byo fana na *WhatsApp, Facebook, Instagram* na byin'wana. Loko munhu a lava ku wisa hi ku hetiseka u fanele ku siya leputhopo ya yena ekaya. Ku famba na leputhopo eka tiholideyi swi nga endlaka munhu a navela ku tirha hi yona, leswi nga kavanyetaka ku wisa ka yena. Munhu u fanele ku tima tiAPP hinkwato ta vutihlanganisi bya mani na mani loko a lava ku wisa hi ku hetiseka. Vutihlanganisi bya mani na mani byi kavanyeta swinene eka lava va byi tirhisaka. Ku tima tiAPP ta muxaka lowu swi pfuna munhu leswaku a kota ku wisa. Selulafoni na yona ya kavanyeta loko munhu a ri eka tiholideyi. Munhu u fanele ku veka selulafoni eka xiyimo xo miyela kumbe eka xiyimo xa xihahampfhuka leswaku yi nga n'wi kavanyeti. Ku kota ku wisa handle ko kavanyetiwa, munhu a nga tsala xihungwana xo kombela ku ka a nga kavanyetiwi eka xitetasi xa selulafoni ya yena. Masiku lawa vanhu va tirhisa switirhisiwa swa xithekinoloji ku kuma swiletelo swa mafambelo loko va ri eka tiholideyi hambileswi swi tlhelaka swi va kavanyeta. Munhu u fanele a tirhisa tibuku leti nga na swiletelo swa mafambelo loko a ri eka holideyi. Loko munhu a chayela movha wa karhala na ku kavanyeteka eka riendzo ra yena; kutani u fanele ku hakelela movha lowu nga ta n'wi yisa kun'wana na kun'wana laha a lavaka ku ya kona leswaku a tiphina hi holideyi. A nga kona loyi a nga swi kotaka ku tshama masiku ya holideyi hinkwawo a nga tihlanganisi na maxaka kumbe vanghana; kutani i swa nkoka leswaku loko a ri eka holideyi a kunguhata nkarhi lowu a nga ta wu tirhisa ku tihlanganisa na maxaka xikan'we na vanghana. Leswi swi ta pfuna leswaku a tihlanganisa na vona hi nkarhi lowu a wu kunguhateke. Loko vanhu hinkwavo vo endlaka leswi, va ta tiphina hi tiholideyi ta vona. Un'wana na un'wana wa swi tsakela ku wisa endzhaku ko tirha nkarhi wo leha.

[Xi hundzuluxeriwile ku suka eka magazini wa *Skyways*, February 2023]

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xinavetiso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

MANGHILAZI YA MAHLO YA MATINARINO!

Tikumele ya wena!		 Vona ku antswa ku tlula tolo.
--------------------------	---	---

Manghilazi ya mahlo yo vona ku antswa ya kumeka eka vhengele ra Vonani ntsena.

Manghilazi ya mahlo lama nga na xihoxo ma cincisiwa ku nga si hela masiku ya nkombo.

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.glassesdirect.co.uk/tv-advert]

- 3.1 Boxa vito ra manghilazi ya mahlo lama navetisiweke laha henhla. (1)
- 3.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku va munavetisi a nghenisile marito lama nga emakumu ka xinavetiso lexi u endlela ku va a ... hi wona loko muxavi a lava ku tlherisa manghilazi lama nga na xihoxo.
- A tinyungubyisa
B tinavetisa
C tisirhelela
D tichavelela (1)
- 3.3 Xana xinavetiso lexi xi nga va xi kongomisiwile eka vamani? (2)
- 3.4 Hi wihi mboyamelatlhelorin'we lowu humelerisiwaka hi xinavetiso lexi? (2)
- 3.5 Ku va munavetisi a tsarile marito lama nge: 'Manghilazi ya mahlo lama nga na xihoxo ma cincisiwa ku nga si hela masiku ya nkombo' hi maletere lamatsongo swinene swi na nkucetelo muni eka vaamukeri va hungu? (2)
- 3.6 Ku ya hi xinavetiso lexi, xiya xivulwa lexi nga laha hansi kutani u xi yisa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi lowu nga hundza.

Vona ku antswa ku tlula tolo.

(2)
[10]

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI

Xiyisisa khathuni leyi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E

[Khathuni leyi yi huma eka webusayiti ya www.cartonistgroup.com]

- 4.1 Xana swimunhuhatwa leswi swi le kwihi? (1)
- 4.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku va ximunhuhatwa xa 1 xi kombetela ximunhuhatwa xa 2 hi rintiho swi kombisa leswaku xi ... (2)
- A karhele.
B tsakile.
C lan'wile.
D hlundzukile. (1)
- 4.3 Hlamusela leswi humelelaka eka khathuni leyi. (2)
- 4.4 Hi wihi nkoka wa nsayino lowu nga ehansi ka swimunhuhatwa leswi nga eka khathuni leyi? (2)
- 4.5 Ndlela leyi ximunhuhatwa xa 2 xi languteke ximunhuhatwa xa 1 hayona yi nga va yi kombisa yini? (2)
- 4.6 Ximunhuhatwa xa 1 xi ri: 'Ndzi byele ntiyiso Hasani, **loko** u nga lavi ndzi ku vitanela maphorisa!' Tihela u tsala xivulwa lexi kambe u sungula hi rihlanganisi leri tikisiweke. (2)

[10]

XIVUTISO XA 5: PROSI

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F**MUNHU U KHENSIWA LOKO A LOVILE**

'Hosi yanga! Musi a wu vonaki kambe hi vonile makoti lama baka xindziwandziwana esibakabakeni ivi ma hetelela hi ku ekhwatini tlhoo, ma nga ha vonaki,' ku hlamusela Konstabele Mazivuko hi rito ra vunandza. **Sejeni Phazama a ku 'Phela makoti a ma na byona vun'wa!'**

'Phazama! Phazamoo!' **Bawuri a hlevetela kunene kambe a hlundzukile ro chela ndlala.** 'Xana Mazivuko u sumela wena kumbe u sumela mina?' 5

Hiloko Sejeni Phazama mbuyangwana a ku nato ntsee, tindleve ti hundza nhloko a ri karhi a khoma la a tshika. 'Sejeni Phazama na yena ti pfa ti chuncha. Ndzi kombela leswaku minkarhi yin'wana mi nga n'wi tekeli enhlokweni,' ku kombela Konstabele Mazivuko hi ngayi ro pfala mahlo ya Bawuri. 10

Loko va fikile laha Xigejo a a kubyamile kona, nhlayo ya makoti se a yi pfelela hi rivilo ro chavisa swinene. Hiloko Bawuri a lerisa leswaku Mazivuko na Phazama va pela xinkobyana lexi a xi ri ekusuhi, kasi loko ku ri yena na Xigejo va ta keketlela hi ntsunga lowun'wana wa xinkobyana lexi.

'Hakunene munhu u khensiwa loko a lovile. Phela Xipengapenga a a ri munhu wo twisisa leswi vurhangeri byi vulaka swona. Hayi ngoma leyi Mfumo wu nga hi rhwexa yona,' ku tatisa Mazivuko. 15

[Xitshuriwa lexi xi adaputiwile xi huma eka tsalwa ra *Mbhombhela*, hi MM Marhanele]

5.1 Boxa ntirho wa xilandzi lexi tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Kasi loko ku ri yena na Xigejo va ta keketlela hi ntsunga lowun'wana wa xinkobyana lexi. (1)

5.2 Nyika ritofularha ra rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka.

Bawuri a hlevetela kunene kambe a **hlundzukile** ro chela ndlala. (1)

5.3 Hi wihi ntirho wa riengeteri leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi?

Loko va fikile laha Xigejo a a kubyamile kona, nhlayo ya makoti se a yi pfelela hi rivilo ro chavisa **swinene**. (2)

5.4 Xana xivulavulelo lexi tirhisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi a wu ta xi tirhisa loko ku humelerile yini?

Hiloko Sejeni Phazama mbuyangwana a ku nato ntsee, **tindleve ti hundza nhloko** a ri karhi a khoma la a tshika. (2)

- 5.5 Vumba xivulwa xin'wana hi rito leri tikisiweke u humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Hiloko Bawuri a lerisa leswaku Mazivuko na Phazama va **pela** xinkobyana lexi a xi ri ekusuhi.

(2)

- 5.6 Hikahata xivulwa lexi nga laha hansi hindlela leyi faneleke.

Sejeni Phazama a ku 'Phela makoti a ma na byona vun'wa!'

(2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70